

CITÁT V TEXTU, ZVLÁŠTĚ UMĚLECKÉM

PETR MAREŠ, PRAHA

1

Problematika citátu v textu jeví se jako podstatná ve dvou základních aspektech: jednak jde o otázky spojené s navazováním mezi texty,¹ jednak — v rámci textu jednoho — zasahuje problematika citátu důležité oblasti struktury textu a realizace subjektů v textu. V odborné literatuře se setkáváme s řadou různých pojetí citátu, na jedné straně badatelé explicitně rozšiřují pojem citátu, hledají nové možnosti jeho aplikace, na druhé straně se výrazně projevuje i vědomí hranic jevu, jsou vymezovány jevy příbuzné, ale podstatou necitátové — kvazicitát, paracitát, pseudocitát. Dokladem současného zájmu o problémy citátu — ale i velkých rozdílů v jeho pojmání — je zvláště sborník *Sign. Language. Culture* (obsahující příspěvky ze dvou sémiotických konferencí konaných v Polsku), v němž je celý jeden oddíl vyhrazen otázkám citátu (Lissa, 1970; Mayenowa, 1970; Morawski, 1970; Švarc-kopf, 1970; Wierzbicka, 1970).² (Z této skupiny je ovšem nutno vyčlenit studii A. Wierzbické; její koncepce citátu — vycházející z logické sémantiky — je zcela zvláštní, stručně a zjednodušeně je možno ji shrnout tak, že citátem je užití výrazu, jenž má být predikátem, v pozici subjektu.) Z další literatury poslední doby je třeba upozornit na práce D. Danekové (1972, s. 70—115), H. Meyera (1967), Z. G. Mincové (1973), P. H. Neumanna (1980), S. Šabouka (1972, 1973, s. 111—120 a passim — mírně variovaná formulace téhož).³

¹ Mezi textovým navazováním se podrobně zabývá A. Popovič (1975, resp. 1978 — mírně obměněná verze práce z roku 1975).

² Většina těchto studií je dostupná i v jiných publikacích: příspěvek Z. Lissy je zkrácenou verzí obsáhlé práce otištěné polsky in Lissa, 1965, s. 269—315; M. R. Mayenowa publikovala svůj článek ve stejném znění i ve sborníku věnovaném R. Jakobsonovi (Mayenowa, 1967); práce A. Wierzbické je obsažena v kratší, mírně odchylné podobě (v polském jazyce) in Wierzbicka, 1969, s. 177—192.

³ V českém kontextu je jako průkopník zkoumání citátu nejjednodušeji uváděn O. Zich. Zich má ve svém syntetickém díle o dramatu kapitolku věnovanou citaci (1931, s. 294—304), pojmenování citace však užívá ve významu „vyvolávání“, dnes už málo běžném (objevuje se třeba ve spojení *citovat duchy, dábla*, srov. k tomu významy latinského slovesa *cito*, uváděné S. Šaboukem [1972, s. 106]: „přivolávati, vyvolávati, vyzývati, volati za svědka, dovolávati se svědectví“). Zich hovoří o spojování hudby s určitou představou a o opětném vyvolávání představy při návratu dané hudby (v podstatě jde o problematiku tzv. příznačných motivů). — Na druhé straně zůstávaly po mnoho let neznámy podnětné úvahy J. Mukařovského o citátu obsažené ve studii *Přísluví jako součást kontextu* (1. polovina 40. let). Otištěna byla až in Mukařovský, 1971, s. 277—359 (o citátu zvl. s. 297—302).

Za reprezentativní pro jeden směr reflexe o citátu můžeme pokládat definici, kterou podává S. Morawski (1970, s. 691):

Citát je přesná reprodukce verbálního textu o určité délce, nebo souboru obrazů, tónů, zvuků, pohybů, nebo kombinace všech, nebo některých z těchto elementů, nebo některých z nich s verbálním textem, přičemž to, co je reprodukováno, tvoří součást nějakého díla a může být snadno vyděleno z nového celku, v němž je začleněno.

V dalším průběhu své studie Morawski ještě zdůrazňuje, že základními rysy citátu je přesnost a oddělenost od ostatního textu. Toto pojetí je značně úzké, jde spíše o vyjádření ideální normy než o zachycení reálného stavu; proto také pro Morawského řada jevů spadá do oblasti paracitátů a pseudocitátů. Obdobná je definice citátu vytvořená pro potřeby autorského práva, s níž pracuje P. H. Neumann (1980, s. 299).

Často je ovšem do pojmu citátu zahrnována široká oblast mezitextového navazování. O citátu se hovoří tehdy, jestliže v textu jde o identifikovatelné navázání na konkrétní text, resp. (při širším chápání) na soubor textů s výraznými společnými rysy (např. dobový styl). S. Šabouk přímo říká, že požadavek doslovnosti znamená zúžení pojmu citátu (1973, s. 112). Škálu podob citátu vymezuje takto (1973, s. 111—112):

pohybují se mezi prostou reprodukcí výřezu citovaného díla až po nejsuttilnější odkazy, jež jsou s to rozeznat pouze nejpřípravenější vnímatelé.

Osobitým směrem rozšiřuje pojem citátu B. S. Švarckopf (1970). Švarckopfovi patří do oblasti citátu ustálená spojení slov v širokém smyslu, charakteru větného (přísluví) i nevětného, jakož i stereotypně se opakující (někdy drobně variované) formulace (klišé). Švarckopf uvádí, že citátový charakter mají všechny prostředky, které „nemohou být vytvářeny nově v každém novém aktu řeči“ (Švarckopf, 1970, s. 663). Toto odůvodnění se ovšem těžko dá uznat za dostatečné. Proti citátové povaze uvedených jednotek hovoří např. fakt, že jsou obecným majetkem jazykového společenství (Švarckopfova argumentace je v tomto bodě nepřesvědčivá). Bráno zcela důsledně, výše zmíněné vymezení je možno aplikovat na všechny jazykové prostředky: při tvorbě textu nejsou nově vytvářeny, ale stojí k dispozici hotové. Každý text by se pak stal citátem a tímto rozšířením by pojem citátu zcela pozbyl důvodu své existence.

Než přistoupíme k dalšímu výkladu o citátu, bude třeba zastavit se u dvou pojmů, které s citátem úzce souvisejí a vstupují s ním do různých vztahů; jde o tzv. cizí slovo (cizí promluvu)⁴ a aluzi.

Pojem cizí promluvy je silně zakořeněn zvláště v sovětské vědě; jeho klasická definice zní takto:

Cizí promluva je brána mluvčím jako promluva patřící někomu jinému, promluva, která byla původně zcela nezávislá, úplná ve své konstrukci, a stála mimo daný kontext (...) tato cizí promluva je přenesena

⁴ Neobvyklý ruský termín cizí slovo byl do češtiny v poslední době přeložen jako cizí promluva (srov. Bachtin, 1980, s. 40); této podoby se budeme držet v dalším výkladu.

do autorského kontextu, přičemž si zachovává svůj referenční obsah a alespoň zbytky své vlastní jazykové integrity, své původní konstrukční nezávislosti (Vološinov, 1973, s. 116; podtrhl Vološinov).⁵

Vološinovova, resp. Bachtinova koncepce vychází z opozice mezi subjektem podavatele (ztotožňovaným s autorským subjektem) a dalšími subjekty — postavami v epickém textu. Do oblasti cizí promluvy patří tzv. přímá, nepřímá, polopřímá řeč, jakož i např. tzv. skazové vyprávění. Nejde o texty, jež by byly reálně vytvořeny mimo daný text a do tohoto textu zapojeny, ale o určité jazykové, resp. ideové zvláštnosti, které jsou chápány jako cizí podavatel (resp. autorovi) a vlastní postavám.⁶ Aby byly určité elementy pojímány jako součást cizí promluvy, musí být buď vyznačeny formálně (signály přímé, nepřímé řeči), nebo musí být odlišeny zvláštními rysy jazykové výstavby, působícími jako projev individuální, resp. sociální specifičnosti (polopřímá řeč, skazové vyprávění); při skazovém vyprávění se celý text skládá pouze z cizí promluvy, jejím korelátem je ovšem potenciální, „neutrální“ projev neosobního podavatele (autora).⁷

Sám výraz cizí promluva ale implikuje i širší chápání a pojem cizí promluvy bývá také nejednou vymezován širše. Vezměme si třeba definici obsaženou v Gvozděvovu kompendiu ruské stylistiky:

Jak v umělecké, tak ve věcné (delovoj) řeči má autor nezřídka důvody k tomu, že do svého vyprávění zahrne promluvy jiných osob, které vystupují na pozadí autorské řeči jako svérázný element, jenž zaujímá zvláštní místo. Tyto promluvy jiných osob zahrnované do autorské řeči byly nazvány cizí promluva. Široké použití cizí promluvy je vidět z toho, že v uměleckých dílech k ní patří repliky a dialogy postav, ale ve vědecké řeči citování jiných autorů (Gvozděv, 1955, s. 449; proložil Gvozděv).

Vidíme, že uvedené rozšíření s sebou ovšem přineslo svedení různorodých jevů — textů reálně existujících mimo daný text a promluv postav v textu — na jednu rovinu; podstatný je i fakt, že reálný citát z jiného textu nemusí mít charakter cizí promluvy, ale může být do textu zapojen bez příznaku cizosti jako součást „vlastní promluvy“.⁸

Pojem literární aluze je spjat především s proslulou studií K. Górského (1972). Górski literární aluzi chápe velmi široce, jako „náznakové navázání na text jiného literárního díla“ (1972, s. 189). Do oblasti aluze tak Górski zahrnuje různé — a různorodé — formy mezitextového navazování (navazování na rovině jazykového vyjadřování i na rovině tematické, nevyznačené citáty, parafráze, travestace, přebírá-

⁵ Vzhledem k nedostupnosti ruského originálu (1929) vycházíme z anglického překladu. — V současné době se prosadil názor, že autorem knihy není Vološinov, ale M. M. Bachtin; Vološinovův podíl se údajně omezoval na redakční úpravy (srov. Ivanov, 1973, s. 44, pozn. 101).

⁶ Je možné, že mezi impulsy k vytvoření koncepce cizí promluvy patřily vulgarizující interpretace uměleckých textů, ztotožňující vše, co bylo obsaženo v ideové sféře textu, s názory autorovými.

⁷ Na Vološinovy (Bachtinovy) výklady navazují úvahy B. A. Uspenského (1970, s. 46—76).

⁸ Srov. Švarckopf, 1970, s. 659 (Švarckopf v pozn. 3 cituje výše uvedenou pasáž z práce A. N. Gvozděva); Mincová, 1973, s. 387, 391. — V proslulém díle M. M. Bachtina o poetice Dostojevského je pojetí cizí promluvy poněkud odchýlené. Nejde tu o hierarchizovanou mnohost subjektů a jejich projevů v rámci jednoho textu, ale obecněji o to, že texty fungující v procesu komunikace jsou zaměřeny nejen na určitý předmět, ale i na jiné texty, skutečné i potenciální, minulé i budoucí; hovoří se o promluvách orientovaných na cizí promluvu, resp. dvojhlasých promluvách (srov. Bachtin, 1971, zvl. s. 246—275).

ní postavy, kontinuační fabule); v různých formách aluze je také různá míra signalizace navazování. Za hranice aluze je postaveno mezitextové navazování, které má charakter přímého odkazu (vyznačený citát).⁹ (Některých aspektů aluze se dotkneme níže, termín budeme užívat v užším významu.)

Po tomto stručném (a neúplném) přehledu různých koncepcí se můžeme pokusit načrtnout vlastní koncepci citátu. Jeho složitou a rozpornou podstatu se budeme snažit postihnout za pomoci souboru binárních opozic. Základní dvojice odpovídá úvodnímu vymezení dvou aspektů problematiky citátu:

/1/ Intertextovost – intratextovost

V intertextovém aspektu můžeme o citátu hovořit tehdy, jestliže se v určitém textu (citujícím textu) vyskytuje část jiného konkrétního textu, resp. celý text (dále budeme tento text po vzoru Z. G. Mincové [1973] nazývat text-zdroj). Naproti tomu při uplatnění aspektu intratextového se nezaměřujeme na vztahy mezi texty, ale soustředujeme se na text jediný. O citátu se zde dá mluvit tehdy, jestliže určitá část textu je prezentována jako „cizí těleso“, jež bylo původně elementem jiného, mimo daný text sestaveného textu (resp. „cizí těleso“ má charakter ukončeného textu). Do textu je tak současně vnášen cizí, mimotextový subjekt, prezentovaný jako nepodřízený podavatel (srov. Mukařovský, 1971, s. 298).¹⁰

Exkurs: Krátce se zastavíme u charakteru přímé řeči (jenž byl už naznačen ve výkladu o cizí promluvě). Je nutno se vyrovnat se značně rozšířeným chápáním každé přímé řeči jako citátu. Např. K. Horálek (1973, s. 28) uvádí:

Nejběžnějším citátem jsou přímé řeči ve vypravováních; jsou to ovšem zpravidla jen citáty fiktivních výroků.

V základech pojmání přímé řeči jako citátu stojí názor, že autor ve svém textu jakoby reprodukuje texty realizované v bezprostřední mezilidské komunikaci, že vystupuje pouze v roli „posluchače“ a „zapisovatele“.¹¹ Nesprávnost tohoto názoru je zřejmá: srovnáváme-li např. aktuálně realizované texty a přímé řeči v uměleckých textech, zjišťujeme často podstatné rozdíly a nemožnost vzájemné záměny. Výhrady proti koncepci přesné reprodukce byly v poslední době formulovány i ze stanoviska lingvistického: byly vymezeny typy přímé řeči, jež jsou nepřijatelné při aktuální realizaci textu (srov. Harweg, 1970).¹²

Ve světle výše uvedených podstatných rysů citátu se povaha přímé řeči jasně jeví jako odlišná: nejde o text reálně existující mimo daný text, přímá řeč není prezentována jako „cizí těleso“, mluvčí není prezentován jako cizí subjekt, ale jako subjekt textu inherentní (podřízený podavatel).¹³

Z hlediska intertextového se dožaduje řešení vztah mezi citátem a jinými formami mezitextového navazování. Jeví se nám jako užitečné pojmut zde citát relativně

⁹ Problematika aluze se komplikuje tím, že se nevyčerpává mezitextovými vztahy. Za aluzi bývají pokládány rovněž náznaky, narážky nasměrované na mimotextovou realitu, jakož i narážky fungující v rámci jednoho textu (anaforické a kataforické), srov. Žilka, 1979.

¹⁰ Tento subjekt může ovšem v jiných fázích textu vystupovat jako vnitrotextový, závislý na podavatel (např. citát básně, jejímž autorem je postava).

¹¹ Srov. k tomu Švarckopf, 1970, s. 659; Uspenskij, 1970, s. 60.

¹² Harweg sám přitom ovšem označuje přímou řeč za citát.

¹³ Rovněž nelze hovořit o citátu třeba v případě románu v dopisech.

úzce; v rámci mezitextového navazování jde sice o prvky příbuzné, v jejich konkrétní podobě se však projevují i značně výrazné odlišnosti. Obecně je možno říci, že za citát budeme považovat přesnou reprodukci (části) textu-zdroje v jiném textu; případy nepřesné reprodukce, reprodukce jen některých složek nebo rovin, zahrneme pod pojem aluze.

Mezi citátem a aluzí však nelze vést zcela přesnou hranici, spíše jde o soubor jevů plynule přecházejících jeden v druhý. Krajiní bod řady tvoří /1/ přesná reprodukce. Přísně vzato už /2/ překlad nepředstavuje přesnou reprodukci, ale dochází zde k určitým odchylkám. Pak následuje skupina přechodných jevů: /3/ citát, jehož část je vynechána (bývá signalizováno třemi tečkami), resp. jehož část je podavatelem citujícího textu zdůrazněna (např. kurzívou); /4/ nepřesný citát — je nepochybné, že běží o reprodukci určité pasáže textu-zdroje, reprodukce se však v některých složkách od znění v textu-zdroji odlišuje, někdy dochází k drobným změnám, někdy se tvrdí pravý protiklad toho, co je v textu-zdroji; součástí sémantiky citujícího textu se tak stává hra s významovým rozdílem původní a nové verze.

Další člen řady tvoří /5/ parafráze; pasáž z textu-zdroje ztrácí svou integritu, prodělává různé změny a do určité míry „se rozplývá“ v novém textu. Např. jsou lexikální jednotky vytrženy z původní syntaktické konstrukce a zapojeny do konstrukce nového textu, prvky textu-zdroje jsou od sebe odděleny a je mezi ně vložena část textu nového apod. Vždy je ovšem udržována zřejmá souvislost s textem-zdrojem. V. Macura (1977) v tomto případě hovoří o polocitátové aluzi.

Parafráze přecházejí v /6/ různé subtilní odkazy k jiným textům (např. jednotlivá slova); identifikace textu, na něž se naráží, se zde stává často velmi obtížnou.

Mimo uvedenou řadu, ale rovněž podstatné jsou /7/ případy, kdy nedochází k reprodukci textu-zdroje ve všech jeho rovinách, ale pouze v některé rovině — jde např. o reprodukci rytmu, strofiky, rýmového schématu. Jak uvádí Z. G. Mincová (1973, s. 398) s odkazem na Kirila Taranovského, daná struktura musí být, aby byla identifikovatelná, relativně unikátní.

Jevy uvedené pod čísly /1/ až /4/ je možno zahrnout do citátu, čísla /5/ až /7/ jsou aluze.

Jak vidno, citát a aluze se úzce stýkají; někdy přechází citát v aluzi, resp. naopak, i v rámci jednoho textu. Porovnejme úryvky z dvou básní:

Mrtvé z vozu shazovali jako dříví — ne jak dříví,
jak zkažený materiál, jako odpadky, jak smetí,
ach, jak ubozí jsou mrtví, jak jsme žalostní my živí,
jaká cizota je v smrti, jak nás mrazí uviděti
života mez a jeho zmar, ten němý holý děs!

Sie warfen die Toten vom Wagen wie Holz:
nicht wie Holz: wie Tote. Nicht wie Tote
deren Berührung man fürchtet: wie Leichen

die keine Toten mehr sind: bloss noch Stücklohn
des Grauens. Ich war nicht dabei obwohl ich
dabei war.¹⁴

Úvodní část básně L. Rathenowa je přesným citátem básně Čapkovy (resp. překladem dané pasáže). I v dalším textu se však vyskytují zřetelné odkazy k Čapkově básni: v obou básních dochází k pokusům najít adekvátnější — a otřesnější — přirovnání (opakuje se *jak — wie*); negace původního přirovnání, obsažená v Čapkově básni jednou, je u Rathenowa zdvojená. Ve svém dalším průběhu se texty rozcházejí.

K probíranému problému ještě několik poznámek:

1. Vedle sledovaného mezitextového navazování (mezi jednotlivými texty) na rovině jazykového vyjadřování se uplatňuje i navazování na rovině tematické (postavy, fabule, kompozice; reprodukce, resp. modifikace myšlenkového obsahu). Budiž zde pouze podotknuto, že za citát toto navazování považovat nelze; zřejmě lze hovořit o aluzi.

2. D. Daneková (1972, s. 70—115) upozornila na případy, kdy v textu je reprodukován nikoli konkrétní text, ale soubor rysů příznačných pro určitou skupinu textů. Daneková tento jev nazvala citátem struktur, resp. kvazicitátem. Svým charakterem tento fenomén ovšem přesahuje oblast zde probíraných citátových elementů (srov. i Šabouk, 1972, s. 110, resp. 1973, s. 116—119, u něho je tento jev přímo nazýván citátem).

3. Mimo oblast citátu stojí i různé další typy mezitextového navazování, např. ty, které patří do rámce tradice (srov. Popovič, 1975, s. 53—74).

4. Mimo tuto oblast rovněž stojí stereotypy, které jsou relativně obecným majetkem a vyskytují se — bez vztahu vzájemné závislosti — v různých textech.

5. Je třeba krátce pojednat o citátové povaze přísloví, resp. textů přísloví ekvivalentních. Z hlediska intertextového se dá těžko mluvit o citátu. Jde o reprodukci celého textu, který je obecným majetkem jazykového společenství. Z hlediska intratextového je však situace jiná, neboť přísloví v textu zřetelně vystupuje jako „cizí těleso“ vytvořené mimo text, je projevem mimotextového subjektu (srov. Mukařovský, 1971, s. 297—302). Tento charakter ovšem nemají různé frazeologické jednotky, jimž se B. S. Svarckopf (1970, s. 662—666) snaží přisoudit status citátu.

6. Zvláštním případem je reprodukce pasáže z dřívější fáze textu v rámci textu samého. Za těchto okolností dřívější fáze textu vlastně funguje jako text-zdroj; jde o citát v intertextovém aspektu.

7. Charakter jazykových znaků a způsoby výstavby textů neumožňují striktní rozlišování citátu a aluze. Jako možné se to však jeví třeba v oblasti filmu, kde máme jednak přesné reprodukce (části) filmu-zdroje (citáty), jednak nepřímé odkazy k jiným filmům (aluze). Např. ve filmu Jeana-Luca Godarda *Karabiniéři* (Les Carabiniers, 1963) se na jedné straně vyskytují citáty z dokumentárních válečných filmů, na druhé straně ve scéně, kdy vojáci popravují revolucionářku a přehodí jí přitom přes hlavu bílý hadr, zatímco ona neustále opakuje slovo *bratři*, dá se hovořit pouze o aluzi na proslulý film *Křížník Potěmkin* (Bronenosec Potemkin, 1925, režie Sergej Ejzenštejn).

V závislosti na základním protikladu intertextovost — intratextovost je možno vymezit ještě několik dalších opozic podstatných pro citátové jevy.

/2/ Vyznačenost — nevyznačenost

V aspektu intertextovém mohou být citáty vyznačené i nevyznačené. V prvním

¹⁴ Josef Čapek: *Mrtvé z vozu*. Cit. podle J. Čapek: *Oheň a touha*. Praha 1980, s. 83. Lutz Rathenow: *Ballast*. Akzente, 27, 1980, s. 336; báseň nebyla přeložena do češtiny.

případě se přímo v rámci textu poukazuje na to, že jde o citát — je odlišen od kontextu, je signalizována jeho zvláštní povaha. V druhém případě citát splývá s kontextem. Jediným prostředkem pro jeho rozpoznání je vnímatelova znalost textu-zdroje. Pro některé vnímatele tak citát vůbec nemusí nabývat citátové povahy, z čehož mohou plynout dalekosáhlé důsledky pro interpretaci textu; text může získávat různý smysl. (Roli zde hraje zvláště míra obecné známosti textu-zdroje.)

Protiklad vyznačenost — nevyznačenost se tak podstatně uplatňuje jak v oblasti struktury textu, tak v oblasti smyslu. Těžko lze souhlasit s bagatelizováním této opozice, jak je tomu třeba v práci H. Meyera (1967, s. 12—13), který vidí mezi vyznačeností a nevyznačeností (podle něho: kryptičností) pouze rozdíl graduální a pohrdavě se vyslovuje o „průměrném čtenáři“, jemuž zůstává nevyznačený citát skryt.

Zaměříme svou pozornost třeba na text *Pustiny* (The Waste Land) T. S. Eliota, díla, jež je neobyčejně proslulé „nasyceností“ citáty a aluzemi. Závěr této básně zní v překladu takto:

Londýnský most padá most padá most
Poi s'ascose nel foco che gli affina
Quando fiam uti chelidon — Ó vlaštovko vlaštovko
Le Prince d'Aquitaine à la tour abolie
Těmito zlomky podpírám své trosky
Nu, já vás uspokojím. Hieronymo opět zešilel.
Datta. Dajadhvam. Damjata.
Šanti šanti šanti¹⁵

Jak identifikovat, co je v uvedeném úryvku citátem a co ne? Na citátovou povahu se dá usuzovat u elementů cizojazyčných (zčásti je tu navíc odlišující kurzíva). Jméno Hieronymo i obsah věty, jejíž je součástí, možná poukazují na drama alžbětinské doby (tato domněnka je ovšem silně subjektivní). Ostatní citáty lze zřejmě odhalit jen při znalosti textu-zdroje.

Ve skutečnosti pouze jeden verš v uvedené pasáži nepochází z jiného textu: „Těmito zlomky podpírám své trosky.“ Implicitně vlastně ukazuje na to, že předchozí verše jsou tříští úryvků z cizích textů.

V tomto případě je poznání citátů umožněno komentářem k básni, který napsal sám Eliot (a který byl doplněn editorem).¹⁶ Jde tak vlastně o dodatečné vyznačení, citát není vyznačen přímo v textu, ale v doplňkovém metatextu (komentář, vysvětlivky apod.). Tento metatext není integrální součástí textu, zpětně však může ovlivňovat jeho smysl (je rozdíl, zda původcem metatextu je sám autor, či zda jím je editor; v prvním případě je metatext s textem spjat těsněji. Také výše uváděná báseň L. Rathenowa je opatřena dodatečným odkazem na dílo J. Čapka.)

¹⁵ Cit. podle: Thomas Stearns Eliot: *Pustina a jiné básně*. Praha 1967, s. 80. Přel. Jiří Valja.

¹⁶ V citovaném vydání na s. 162—163.

Předcházející poznámky k Eliotově básni naznačily, že pojem vyznačenosti citátu lze chápat značně široce. Jde o řadu možností lišících se výrazností. Krajní bod představuje vyznačení formálními prostředky: uvozovkami, resp. prostředky jim ekvivalentními, např. odlišným typem písma. Výrazné je také vyznačení prostředky lexikálními, poukázání na mimotextový subjekt, většinou s použitím verba dicendi — typ „jak řekl ...“ (srov. níže o přiřazenosti). Citátovou povahu určité pasáže může ovšem vyznačovat i např. užití cizího jazyka, verš proti próze, resp. naopak, jakož i určité prostředky její vnitřní výstavby, a to tehdy, jestliže obsahuje podstatné stylové a obsahové rysy signalizující příslušnost k jinému, dříve vytvořenému textu. O vyznačeném citátu tak můžeme hovořit např. u tohoto úryvku:

Loudal se Rosenthalskou ulicí kolem Tietzova obchodního domu, zabočil vpravo do úzké Žofiny ulice. Tadle ulice je tmavší, řekl si, kde je tma, tam to bude lepší. Vězně jest umístiti buď v samovazbě, nebo ve vazbě v cele, anebo ve společné vazbě. Při samovazbě jest vězně nepřetržitě dnem i nocí držeti odděleně od ostatních vězňů. Při vazbě v cele jsou vězňi umístěni v celách po jednom, ale procházek, vyučování a bohoslužeb se účastní společně s jinými vězňi. Vozy lomozily a řinčely dál, jedna fronta domů bez ustání ubíhala vedle druhé fronty.¹⁷

Kritérium vnitřní výstavby citované pasáže je ovšem značně vágní. Existuje zde škála podob, od velmi nápadného vyčlenění z kontextu až po přiblížení se nevyznačenosti. Mohou nastat i případy, kdy někteří vnímatelé budou určitou pasáž chápat jako vyznačený citát a jiní nikoli.¹⁸

Z hlediska intratextového má vyznačenost citátu fundamentální důležitost. Až vyznačenost činí citát v intratextovém aspektu uchopitelným. Skutečnost, zda citátu odpovídá reálný text-zdroj, je z tohoto aspektu druhotná. (Na zvláštní případ přísloví jsme upozornili výše.)

/3/ Přiřazenost – nepřiřazenost

Tento protiklad úzce souvisí s vyznačeností. Vyznačením je citát oddělen od okolního kontextu, přiřazením je určen text-zdroj (někdy nebývá jmenován konkrétní text, ale pouze autor). Přiřazen může být pouze citát, který je vyznačen; není-li citát vyznačen jinak, přiřazení současně funguje jako vyznačení lexikálními prostředky. Pochopitelně je možno přiřadit citát i k textu-zdroji, který reálně neexistuje.¹⁹

/4/ Reálnost – fiktivnost

Z hlediska intertextového je předmětem zájmu pouze citát mající reálný text-zdroj. Naproti tomu z hlediska přísně intratextového je protiklad reálnost – fiktivnost irelevantní, podstatná je povaha citátu jako „cizího tělesa“ v rámci textu.

Reálnost, resp. fiktivnost citátu je ovšem důležitá pro způsob fungování citátu

¹⁷ Alfred Döblin: *Berlin, Alexandrovo náměstí* (Berlin Alexanderplatz). Praha 1968, s. 10. Přel. Kamila Jiroudková.

¹⁸ Protiklad vyznačenost – nevyznačenost hraje značnou roli při rozlišování nepřesných citátů a polocitátových aluzí. Vyznačenost zařadí danou textovou pasáž do oblasti citátů.

¹⁹ Nevyznačené a nepřiřazené citáty jsou běžné v uměleckých textech. V odborných a do značné míry i publicistických textech je nevyznačenost a nepřiřazenost citátů odsuzována z etického hlediska.

v textu. Význam citátu v uměleckém textu je obvykle pojímán jako složitý komplex, na němž se podílí řada složek: /1/ věcný význam citátu v citujícím textu; /2/ fakt, že daná pasáž pochází z jiného textu; /3/ význam pasáže v textu-zdroji. Celkový význam vyplývá až ze souhry těchto elementů (srov. Mayenowa, 1970, s. 653—656; Mincová, 1973, s. 396).

Např. v dramatu K. Krause *Poslední dnové lidstva* (Die letzten Tage der Menschheit) je na jednom místě (nepřesně) citována pasáž z dramatu Friedricha Schillera *Vilém Tell* (Wilhelm Tell): „každý si hledí své věci a mou věcí je vražda“.²⁰ Výrok Viléma Tella, chystajícího se ve spravedlivém hněvu zabít tyrana Gesslerera, je vložen do úst starého pomateného měšťáka a vztažen — v blouznivém, rozporuplném výkladu — na události první světové války. Citát současně slouží k charakteristice mluvčího (a obecněji k charakteristice tisku, na jehož vyjadřování je mluvčí závislý) — vytržené klasické citáty se zde staly bezobsažnou frází.

Tyto složité sémantické interference mezi citujícím textem a textem-zdrojem se ovšem uplatňují v různé míře. Někdy může citát fungovat především jako reprezentant něčeho, co bylo vytvořeno dříve — citát slouží jako náhrada za vnímání textu-zdroje. Konečně někdy je z hlediska sémantiky textu podstatné to, že určitá pasáž je prezentována jako celek vytvořený mimo text, jako projev mimotextového subjektu.²¹

/5/ Zapojenost – nezapojenost

Většina citátů je spjata bezprostředními vazbami s kontextem, nevyznačený citát s ním dokonce naprosto splývá. Existují však i případy, kdy citát je od ostatního textu relativně oddělen — citát jako titul, citát jako motto (i tyto citáty bývají ovšem nevyznačené). Na okraj je třeba připomenout, že za citát lze někdy označit i prostou reprodukci textu nebo jeho části, bez zapojení do jiného textu. Reprodukovaný text získává novou sémantiku a nové funkce na základě vztahu k určitému souboru jiných textů, resp. k mimotextové situaci. Např. zde už zmiňovaný K. Kraus ve svém časopise *Die Fackel* často beze změn a komentáře přetiskoval novinové články. V nové souvislosti se přetisky stávaly odsouzením a obžalobou tehdejší žurnalistiky. Podobným případem jsou sbírky úryvků a výroků proslulých osobností.

Konečně je možno — z hlediska geneze textu — hovořit o opozici /6/ citát vědomý – citát nevědomý a z hlediska recepce lze stanovit protiklad /7/ citát identifikovaný – citát neidentifikovaný (v naší práci byl už na různých místech probírán). Obě tyto opozice se uplatňují jen při užití aspektu intertextového.²²

²⁰ Karl Kraus: *Poslední dnové lidstva*. Praha 1933, s. 494. Přel. Jan Münzer.

²¹ Funkcemi citátů v konkrétních textech se zabývá např. T. Cieślukowska (1977, 1978). Specifický problém funkcí citátů v odborných textech je předmětem úvah S. Morawského (1970, s. 692—696).

²² Uvažovali jsme o citátu na rovině textové. Někdy se však o něm hovoří i na rovině jazykové (přesně: vrstev jazykových prostředků). Za citát je pak označován případ, kdy do textu, který je realizací prostředků určité vrstvy, je vložen prostředek vrstvy jiné (např. text neutrálně spisovný — archaismus, professionalismus). Rovněž je při tomto pohledu citátem užití jinojazyčného slova. Srov. Švarckopf, 1970, s. 666—668.

Na závěr, jako konkrétní doplněk převážně obecných úvah, podáme rozbor fungování citátů ve dvou uměleckých textech, spjatých — mimotextově — stejným rokem vydání (1936) i příbuzenským vztahem autorů. Jde o *Kulhavého poutníka* J. Čapka a *Válku s Mloky* K. Čapka.²³ (Dále budeme užívat zkratk KP a VM.)

Velké množství citátů patří k nejnápadnějším rysům textu KP. Vesměs jde o citáty vyznačené a reálné, ve většině případů i přiřazené. Silně se tak uplatňuje intertextový aspekt, jsou navazovány vztahy s různými staršími texty.

Citáty jsou vyznačovány nejednotně, různými prostředky; podstatné přitom je, že se výrazně projevuje tendence k vyznačování několikanásobnému, tedy vlastně „nadbytečnému“ (kurzíva, vyčlenění do zvláštního odstavce, lexikální vyznačení). Zdůrazněně přesné oddělení citátu, tedy „cizího textu“, a textu vlastního stojí v kontrastu k jinak obecné tendenci textové výstavby, tendenci k stírání hranic mezi různými prvky textu (např. velmi málo zřetelné je rozlišování jednotlivých promluv v dialogických pasážích).

Tendence k přesnému vyznačování a přiřazování citátů souvisí s osobitým charakterem KP: KP je text s podstatnými rysy textu uměleckého, současně však má určité ambice, které jej přibližují textům odborným, filozofickým. Způsob užívání citátů se blíží úzu běžnému v odborných textech a odbornému textu odpovídá i jejich základní funkce: Citáty mají většinou buď podepřít určitý názor, podat ilustraci určité myšlenky, nebo se stávají základnou pro vyslovení názoru odchylného. Jde ovšem pouze o blízkost odbornému textu, náplní KP není systematický filozofický výklad, ale filozofování, niterné úvahy subjektu rozvíjející se v návaznosti na myšlení jiných i v konfrontaci s ním:

Smrt není zlem, nýbrž věcí přirozenou a tudíž lhostejnou.

Smrt i vyhnanství a všechno, co hrozným býti se ti zdá, před očima ti buď den co den, ze všeho pak nejvíce smrt; a nikdy na nic nízkého ani nepomyslíš a po ničem příliš nezatočíš.

(Stoika Epikteta Rukověť mravních naučení)

Ba ne, není nikterak mým záměrem strašiti kohokoliv smrtí. Co by nám zbylo dobrého na životě, kdyby nám věci přirozené měly být lhostejnými! A toužím! příliš toužím! a nechci se vzdávat toužení. Nedám v těchto věcech mnoho na moudrého otroka, třebaže byl také kulhavý.

Po uvedené pasáži následuje citát z La Fontainovy bajky namířené proti stoicismu.

Mezi citovanými texty mají důležité postavení Platónův dialog *Faidon* a práce Jana Amose Komenského. Vztah k dílu obou těchto autorů se výrazně projevuje ve struktuře i smyslu KP (postava poutníka, motiv cesty — blízkost žánru dialogu, vyhraněný dualismus). Citáty je vzájemná souvislost textů podstatně posilována.

²³ Vycházíme z těchto vydání: Josef Čapek: *Kulhavý poutník*. 8. vyd. Praha 1967 (vydání v Díle bratří Čapků). Karel Čapek: *Válka s Mloky*. 18. vyd. Praha 1972. Dále budeme používat stránkových odkazů.

Na okraj poznámka k zapojenosti citátů do textu: Citáty dosud probírané lze označit za zapojené — jsou zahrnuty do ostatního textu, „obklopeny“ kontextem. V rámci této zapojenosti ovšem dochází k diferenciaci. V monologických pasážích KP jsou citáty zapojeny do textu slaběji. Nevyskytují se tu uvozovací věty vztažené k citátům a odkazy na citáty jsou většinou pouze implicitní. Naproti tomu v dialogických pasážích jsou citáty převážně podávány jako součást promluv postav, např. „znáte tohle?“ — následuje citát (s. 26). Někdy se sice objeví citát, který není přímo zařazen do promluvy, avšak analogie s ostatními případy vede k tomu, aby byl jako součást promluvy jedné z postav chápán (nastávají ovšem pochybnosti, o kterou z postav jde).

Příznakem nezapojenosti jsou charakterizována motta. Nezapojenost s sebou také nese volný a většinou mnohoznačný vztah k ostatnímu textu (srov. Neumann, 1980, s. 300—301). Mezi několika motty v KP si zaslouží pozornosti zvláště motto první kapitoly.²⁴ Motto je tvořeno pasáží z biblické knihy *Kazatel*, ze stejné knihy volil motto k *Labyrintu světa a ráji srdce* i J. A. Komenský. Ve výběru citátů je ovšem výrazný rozdíl, naznačující i rozdíly v pojetí lidského života v obou těchto dílech.

Zatímco motto z *Kazatele* (1, 14) uvozující Labyrint jednosměrně popírá smysluplnost lidské aktivity, zvolil Josef Čapek v *Kazateli* pro své motto takové verše (3, 1—9), které evokují lidské konání naopak v jeho ambivalentnosti (Opelík, 1980, s. 218—219).

Rovněž text VM je nápadný množstvím citátů. Na rozdíl od KP jsou zde ovšem rozmístěny výrazně nerovnoměrně. Většina citátů je soustředěna do druhé kapitoly druhé knihy, mající charakter centrálního elementu textu (druhá kapitola ze tří kapitol druhé knihy ze tří knih; současně je tato kapitola nejobsáhlejší). Stylová výstavba této kapitoly (neustálá koexistence pásma vlastního textu a pásma citátů) je ovšem „připravována“ už v první knize (postupně zde — zvláště od sedmé kapitoly — přibývá citátů) a „doznívá“ v knize třetí (srov. Hausenblas, 1973, s. 220—222).

Citáty jsou opět výrazně vyznačeny, na rozdíl od KP jsou však fiktivní, týkají se fantastického syžetu. (Přesně řečeno, do fiktivních citátů jsou přimísены prvky reálné — některé citáty jsou přiřazeny skutečně žijícím osobnostem; jak uvádí S. Nikolskij [1978, s. 207], reálný je citát z díla Johanna Scheuchzera o mlocích, u několika dalších zmíněných textů si Nikolskij není jist, zda jde o texty reálné, či fiktivní — celkově je tak posilována iluze reálnosti všech citátů.) V případě VM má tedy zásadní důležitost aspekt intratextový, běží o to, že určité pasáže textu jsou prezentovány jako projev mimotextového subjektu.

V první knize se protiklad vlastního textu a citátů projevuje především jako protiklad epického uměleckého textu a textu neepického, neuměleckého (protokol, novinová zpráva). (Konkrétně plní citáty různé funkce.) Druhá kapitola druhé knihy

²⁴ Ve vydání, z něhož citujeme, je první motto bráno jako motto celého textu, tj. je před názvem první kapitoly. To však odporuje jak prvním edicím KP (máme k dispozici 2. vydání z roku 1936, tištěné ze stejné sazby jako vydání první), tak i vydání zatím poslednímu (1976).

má charakter výkladu o vývoji mločí civilizace a jejím vztahu k lidem. Citáty, většinou ve formě poznámek pod čarou, představují soubor doplňků a konkrétních ilustrací obecného výkladu; je tak vytvářena iluze objektivní probíraného dění, toho, že šlo o reálný proces zaměstnávající pozornost celého lidstva. Mločí problematika je za pomoci citátů osvětlována z různých úhlů. (Ve formulaci citátů se výrazně projevuje ironičnost, parodičnost apod.)

Nelze opominout to, jak je v textu motivován původ citátů. Jde o materiály ze sbírky novinových výstřížků (fragmentárně dochované), kterou — bez náležitého výběru — shromáždil vrátný pan Povondra. Sbírkou výstřížků tak slouží i k charakteristice pana Povondry. Nekritická, bezmyšlenkovitá vášeň pro novinové zprávy jej přivádí do blízkosti postav, jako byl starý Biach, chorobně závislý na novinových frázích, z dramatu K. Krause *Poslední dnové lidstva*, zde už uváděného (srov. Matuška, 1963, s. 243). Do absurdity je Povondrova náruživost vyhnána v případě výstřížků v neznámém jazyce, resp. navíc psaných zvláštními orientálními abecedami, jež jsou ze strany podavatele paradoxně hodnoceny jako nepochybně zvlášť důležité.

Pokud jde o uplatnění citátů, analyzované texty nelze považovat za reprezentativní a typické. Představují ovšem dva specifické, vyhraněné a různorodé případy, kdy užívání citátů má značný dosah pro výstavbu a smysl textů.

LITERATURA

- Bachtin, Michail Michajlovič: Dostojevskij umělec. Praha 1971.
 Bachtin, Michail Michajlovič: Román jako dialog. Praha 1980.
 Cieślukowska, Teresa: Cytat w narracji. Zarys problemu. In: Z zagadnień języka artystycznego. Warszawa—Kraków 1977, s. 241—249.
 Cieślukowska, Teresa: Implikacje literackie we współczesnych utworach narracyjnych. In: Dialog w literaturze. Warszawa 1978, s. 71—87.
 Danek, Danuta: O polemice literackiej w powieści. Warszawa 1972.
 Górski, Konrad: Literárna alúzia. In: Slovo. Význam. Dielo. Antológia poľskej literárnej vedy. Bratislava 1972, s. 188—224.
 Gvozdev, Aleksandr Nikolajevič: Očerki po stilistike ruskogo jazyka. 2. vyd. Moskva 1955.
 Harweg, Roland: Einige Besonderheiten von Zitaten in linguistischer Rede. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, 84, 1970, s. 288—298.
 Hausenblas, Karel: Utváření stylu v textu. In: Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě. Literatura — folklór — historie. Praha 1973, s. 217—225.
 Horálek, Karel: K pojmu „ostenze“. SaS, 34, 1973, s. 27—29.
 Ivanov, Vjačeslav Vsevolodovič: Značeniye idej M. M. Bachtina o znake, vyskazyvanii i dialoge dlja sovremennoj semiotiki. In: Trudy po znakovym sistemam, VI. Tartu 1973, s. 5—44.
 Lissa, Zofia: Szkice z estetyki muzycznej. Kraków 1965.
 Lissa, Zofia: Ästhetische Funktionen des musikalischen Zitats. In: Sign. Language. Culture. The Hague — Paris 1970, s. 674—689.
 Macura, Vladimír: Aluze. In: Slovník literární teorie. Praha 1977, s. 18.
 Matuška, Alexander: Člověk proti zkáze. Pokus o Karla Čapka. Praha 1963.
 Mayenowa, Maria Renata: Expressions guillemetées: contribution à l'étude de la sémantique du

- texte poétique. In: To Honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of His Seventieth Birthday. The Hague—Paris 1967, s. 1315—1327.
 Mayenowa, Maria Renata: Expressions guillemetées: contribution à l'étude de la sémantique du texte poétique. In: Sign. Language. Culture. The Hague — Paris 1970, s. 645—657.
 Meyer, Herman: Das Zitat in der Erzählkunst. Zur Geschichte und Poetik des europäischen Romans. 2. vyd. Stuttgart 1967.
 Minc, Zara G.: Funkcija reminiscencij v poetike A. Bloka. In: Trudy po znakovym sistemam, VI. Tartu 1973, s. 387—417.
 Morawski, Stefan: The Basic Functions of Quotation. In: Sign. Language. Culture. The Hague — Paris 1970, s. 690—705.
 Mukařovský, Jan: Cestami poetiky a estetiky. Praha 1971.
 Neumann, Peter Horst: Das Eigene und das Fremde. Über die Wünschbarkeit einer Theorie des Zitierens. Akzente, 27, 1980, s. 292—305.
 Nikolskij, Sergej: Fantastika a satira v díle Karla Čapka. Praha 1978.
 Opelík, Jiří: Josef Čapek. Praha 1980.
 Popovič, Anton: Problémy literárnej metakomunikácie. Teória metatextu. Nitra 1975.
 Popovič, Anton: Estetická metakomunikácia. In: František Miko — Anton Popovič: Tvorba a recepcia. Bratislava 1978, s. 237—382.
 Šabouk, Sáva: Citace jako zdroj uměleckých významů. Umění, 20, 1972, s. 97—113.
 Šabouk, Sáva: Umění, systém, odraz. Praha 1973.
 Švarckopf, Boris S.: O nekotorych lingvističeskich problemach svjazannyh s citacijej (na materiale ruskogo jazyka). In: Sign. Language. Culture. The Hague — Paris 1970, s. 658—673.
 Uspenskij, Boris Andrejevič: Poetika kompozicii. Moskva 1970.
 Vološinov, Valentin Nikolaevič: Marxism and the Philosophy of Language. New York — London 1973.
 Wierzbicka, Anna: Dociekania semantyczne. Wrocław — Warszawa — Kraków 1969.
 Wierzbicka, Anna: Descriptions or Quotations? In: Sign. Language. Culture. The Hague — Paris 1970, s. 627—644.
 Zich, Otakar: Estetika dramatického umění. Praha 1931.
 Žilka, Tibor: Alúzia v literárnej komunikácii. Slovenská literatúra, 26, 1979, s. 152—165.